

Ігор ВОЗНИЙ
/м. Чернівці/

Значення палеодемографії в урбаністичних процесах на території північної частини Буковини в X–XIV ст.

Значні якісні зміни у всіх галузях життя давньоруського суспільства – соціально-економічній, політичній, етнічній, культурній – неможливо зрозуміти без вивчення демографічних процесів, динаміки чисельності населення і його природного руху в часових і територіальних рамках Давньоруської держави.

Важливий напрямок у дослідженнях Давньоруської держави становить розгляд кількісної сторони суспільних процесів у ній. Адже без вивчення історичної демографії, хронологічної та територіальної динаміки чисельності населення неможливо детально проаналізувати якісні зміни, що відбулися у всіх сферах життя давньоруського суспільства. Тому одним з нових напрямків археології, який здатний вивести її на якісно новий рівень, є історична демографія. На сьогодні, на жаль, у цій галузі зроблено ще надзвичайно мало. Окремі спроби розв'язати проблеми історичної демографії робилися, але вони не були підкріплені серйозними теоретичними розробками.

Зарубіжними та вітчизняними науковцями XX ст. на основі комплексного врахування різнобічних питань розвитку суспільств був накопичений певний досвід дослідження проблем народонаселення [1, 117]. Так, німецькі медієвісти при визначенні чисельності міського населення беруть до уваги розміри забудованої площі, число житлових будинків та глав сімей, кількість щорічно імпортованого зерна, чисельність окремих соціальних груп. Для французьких дослідників характерними є погляди, згідно з якими урбанізаційні процеси в країні тісно пов'язані з аграрною колонізацією, а демографічні спади – з економічними й політичними кризами та природними катаклізмами. Окремі російські дослідники на прикладі розвитку феодалізму в Західній Європі пов'язують процеси народонаселення з пануванням певної форми феодальної ренти [1, 118, 157, 163].

Однак методика, яка використовується істориками, в основному, пов'язана з аналізом писемних джерел. Інколи навіть висловлюються сумніви щодо джерелознавчих можливостей археологічних матеріалів для демографічних досліджень. Свого часу М. Тихомиров, визначаючи чисельність населення міст на основі писемних джерел, дійшов висновку про неможливість його обліку. З цього питання можна зробити тільки певні приблизні висновки [23, 198]. Але ж дослідники, які вивчають давню історію, через відсутність писемно-статистичних джерел здебільшого все ж змушені користуватися археологічними матеріалами. І, як виявилось, на цій основі теж можна проводити певні демографічні обрахунки. При порівнянні з висновками щодо демографічної ситу-

ації, розробленими на підставі писемно-актового матеріалу, археолого-демографічні дані наводять аналогічні цифри. Палеодемографічні дослідження на основі використання власної методики й археологічних джерел показали перспективність цього напрямку [19, 66; 25, 181-192].

Сучасна історична демографія не може обійтися без даних, почерпнутих з археологічних матеріалів. За допомогою археологічних джерел можна з'ясувати умови життя сільського населення, визначати тенденції розвитку продуктивних сил, картографувати і виявити типологічну різноманітність поселень. У поєднанні з писемними джерелами ці дані здатні внести в проблему історичної демографії давньої Русі нову якість.

Значна робота з повного обліку, картографування, хронологічного, а також типологічного визначення всіх археологічних пам'яток епохи давньої Русі ще тільки починається. Але вже на сучасному рівні історико-географічних досліджень цілком обґрунтованим видається висновок про стабільний ріст чисельності населення в межах Давньоруської держави аж до монголо-татарського нашествя [15, 195; 20, 6].

У працях науковців, які займалися урбаністичними проблемами, значне місце відводиться аналізу демографічних проблем давньоруських міст. Так, на основі широкого використання археологічних матеріалів з розкопок Києва П. Толочко розробив методику палеодемографічних розрахунків стосовно середньовічних міст. Порівняння його висновків з матеріалами палеодемографічної ситуації в інших містах Східної та Західної Європи показують правильність пошуків та розробок цього науковця [26, 186–204]. Причому дослідник вказує, що наявний досвід свідчить про перспективність історико-демографічних досліджень на рівні окремих мікрорегіонів та регіонів. Це, в свою чергу, за допомогою порівняльного аналізу, дасть змогу відтворити демографічну ситуацію в більш широких масштабах, наприклад, у рамках окремої землі, держави тощо. Окремі дослідники робили спроби провести палеодемографічні дослідження на рівні окремих регіонів. Так, Г. Штихов, проаналізувавши писемні та археологічні джерела, розглянув проблеми демографічної ситуації в містах Полоцької землі [28, 154–156]. Аналогічні проблеми розмірів міста і чисельності населення стосовно стародавнього Галича порушує Я. Клюба [10, 140–144]. Спробу визначити чисельність столиці Пониззя Бакоти зробили І. Винокур та П. Горішний [6, 253–254]. Те ж саме зробив Г. Попов стосовно Переяслава [19, 71–72]. Використовуючи археологічні методи досліджень, Б. Тимошук зробив певні палеодемографічні розрахунки кількості населення на окремих поселеннях Прут-Дністерського межиріччя, але він конкретно не вказував чисельності осіб, які могли там мешкати [21, 59].

Отже, певні напрацювання в цій галузі є, але що стосується давньоруських міст досліджуваного регіону, то тут виникає ще ряд питань.

Спробуємо перейти до аналізу палеодемографічних даних, які можна отримати при дослідженні міст, виходячи з методики, запропонованої П. Толочком [26, 200]. Із соціальної типології міських поселень відомо, що вони скла-

далися з двох укріплених частин: дитинця і ремісничого посаду, площа яких виражається співвідношенням 1:8. У результаті використання цієї методики вдалося отримати наступні дані (табл. 1). Загальна площа міст північної частини Буковини X–XIV ст. виглядала таким чином: ранньослов'янське місто Ревне X ст. сягало 40 га, міста XII – першої половини XIII ст., відповідно, мали: стародавні Чернівці – 21 га, літописний Василів – 50 га, Кучелмин – 35 га. Міста другої половини XIII–XIV ст. на сьогодні малодосліджені або не локалізовані, тому їх дані ми не можемо залучати. Як зазначає Б. Тимошук, площа посаду Хотина становила 20 га. Визначити розміри середньовічного Городка на Черемоші (Карапчівська фортеця) не вдалося, тому ми не братимемо їх до уваги. Але не вся площа була щільно заселена. В межах міст знаходилася, як відомо, торгова площа, яка, природно, не була забудована. Археологічно встановити її розміри важко, але, наприклад, як вважають дослідники, площа «міста Володимира» в Києві становила приблизно 1 га. Певну територію займали також культові споруди з дворами довкола них. При визначенні забудованої площі міста не можна випускати з уваги й той факт, що його територією проходили вулиці. Деякі дослідники вважають, що під вулицями, площами і культовими спорудами було зайнято близько 15% міської площі [10, 142], інші наводять цифру 40% [26, 200; 28, 156].

Важливою проблемою при демографічних розрахунках є визначення площі однієї садиби. Завдяки розкопкам на селищі-супутнику князівської фортеці в Ревному встановлено площу двох садиб індивідуальних господарів – 0,03 та 0,04 га [21, 116–117]. Подібні садиби X ст. було досліджено в Теревовлі [22, 91]. Загальні розміри садиб у період XII – першої половини XIII ст. практично не змінилися. Хоча на досліджуваній території вони археологічно не досліджені, проте відомі з інших давньоруських міст. Наприклад, площа одного двору в «місті Володимира» в Києві становила 0,02 га, Мінську – 0,02–0,025 га [24, 174; 28, 156]. У Новгороді площа садиби простого містича становила 0,04–0,045 га [12, 65]. Отже, середньостатистична площа садиби може становити 0,03 га. Така різниця в площі садиб у різних містах може пояснюватись економічною неоднорідністю міського населення.

Використавши коефіцієнт щільності міської забудови – 60%, ми можемо дізнатися кількість садиб, які могли існувати одночасно на зазначеній площі, що виражається в наступних числах: Ревне – 800 садиб, Ленківці на Пруті (стародавні Чернівці) – 420, літописний Василів – 1000, Кучелмин – 700, Хотин – 400.

Тепер важливо визначити кількість членів середньовічної сім'ї. З цього питання висловлювалися різні думки. Так, П. Толочко, В. Козюба, О. Шекун та О. Веремейчик у палеодемографічних розрахунках кількості мешканців давнього Києва, у районі верхньої течії р. Білоус та інших територій, вважали, що середньостатистична кількість членів середньовічної сім'ї становила 6 чоловік [11, 29–41; 24, 195; 27, 63–64]. В. Довженок, на основі статистичних даних російської імперії XVIII–XIX ст., визначив чисельність малої сім'ї в 6–7 осіб [8,

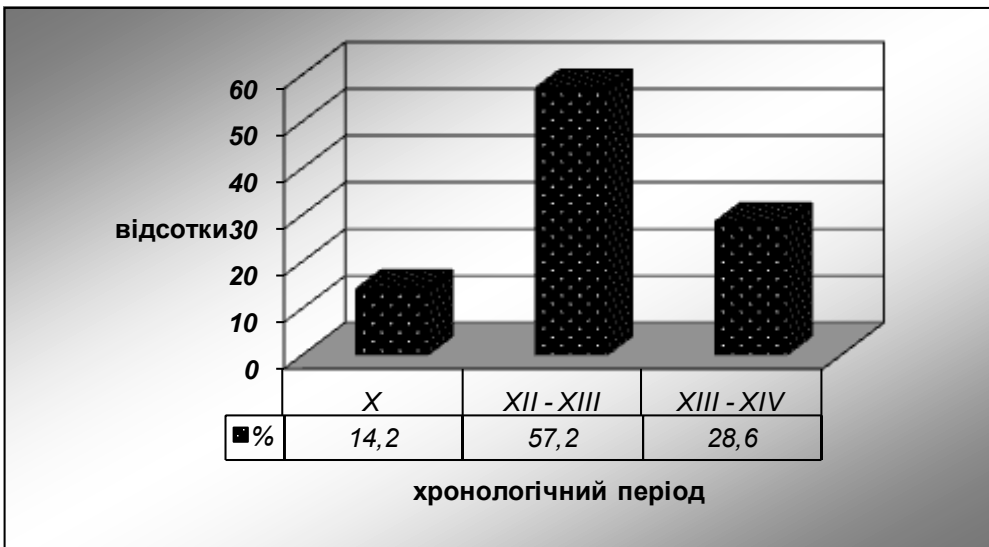
Таблиця 1

Демографічна ситуація в містах північної частини Буковини в X–XIV ст.

№ п/п	Населений пункт	Час існування (ст.)	Площа (га)		Кількість населення	Щільність заселення
			дитинець	посад		
1	Ревне	IX-X	4,8	40	4800	120
2	Васидів	XI-XIII	1,43	50	6000	120
3	Денківці на Пруті	XI-XIII	0,64	21	2520	120
4	Кучелмин	XI-XIII	0,35	35	4200	120
5	Хотин	X-XIV	?	20	2400	120
6	Хмелів	XIII-XIV	0,24	20	2400	120
7	Городок на Черемоші	XII-XIV	0,6	?	?	?

Таблиця 2

Таблиця 2. Динаміка містотворчих процесів на теренах північної частини Буковини в X–XIV ст.

185–189]. Окремі науковці вважають, що поширена в археологічній літературі теза про чисельність давньоруської сім’ї в 6–7 осіб завищена [15, 74]. Західно-європейські джерела дають для IX–XIII ст. обґрунтовані свідчення про чисельність сім’ї в 4-5 чоловік [14, 22]. Для XIV–XV ст. у Молдавському князівстві Л. Полевой виводить середньосімейний коефіцієнт 4,5 особи [18, 178]. На основі досліджень поселення Монастирок В. Петрашенко дійшла висновку, що з урахуванням дітей одна сім’я могла складатися з 5 осіб [17, 74]. П. Третьяков та Б. Тимошук теж дотримуються цифри в 5 осіб стосовно періоду VIII–X ст. [21, 21] На перший погляд, різниця в цифрах несуттєва. Але, як зазначає В. Козюба, «вона стає відчутною, коли ці дані використовувати в палеодемографічних і, ширше, палеоекономічних розрахунках та моделюваннях» [11, 29]. Автор дотримується погляду більшості археологів і вважає, що середньостатистичний коефіцієнт кількості осіб однієї сім’ї може становити 6 осіб.

Відповідно, помноживши ці цифри на середню кількість мешканців однієї садиби – 6, отримаємо приблизне число жителів середнього міста на досліджуваній території. Так, у ранньослов’янському місті X ст. населення становив-

ло близько 4800 осіб. Місто XII – першої половини XIII ст., зокрема стародавні Чернівці, налічувало 2520 жителів. Приблизно до таких самих висновків дійшов Б. Тимошук. На думку науковця, кількість населення міста становила близько двох тисяч чоловік, але він не пояснив, з яких міркувань виходив при розрахунках. У Василеві нараховувалося – 6000, Кучелміні – трохи більше 4000 осіб. У Хотині в другій половині XIII–XIV ст. мешкало майже 2500 міщан.

Зрозуміло, що запропоновані розрахунки не можуть вважатися абсолютними, тим більше, що в них врахована кількість населення, яке проживало в приміській зоні, дитинцях тощо. Можливо, з подальшими дослідженнями давньоруських міст регіону з'являться нові дані, які зможуть більш реально висвітлити проблему палеодемографії. За площею і, відповідно, за кількістю населення, П. Толочко розподіляє давньоруські міста на чотири групи. До першої він відносить найбільші міські центри, площа яких наближалася або й перевищувала 100 га. Другу групу становили давньоруські міста, площі яких складали від 10 до 50 га. Третя група, на думку дослідника, це міста площею від 2,5 до 10 га. Нарешті, до четвертої групи належать дрібні містечка площею від 1 до 2,5 га [26, 197]. Розглянуті міста північної частини Буковини, як видно, відносяться до другої групи, тобто середніх і малих центрів Південно-Західної Русі. Такі міста з чисельністю мешканців від 2 до 10 тис. становили більшість як на теренах давньоруської держави, так і в Західній Європі [14, 27; 26, 201].

Для історико-демографічних досліджень важливе значення має визначення середньої щільності міського населення. На підставі проведених розрахунків видно, що у містах північної частини Буковини вона становила приблизно 120 осіб на гектар площі. Аналогічних висновків дійшли дослідники, які визначали демографію населення міст на інших територіях Давньоруської держави і вказували, що на 1 га площі міста припадало 100-150 жителів [6, 253–254; 10, 143; 24, 174; 28, 156]. Такі параметри, очевидно, характерні для міст із садибним типом забудови. Вони зумовлені відповідним рівнем розвитку продуктивних сил давньоруського суспільства. Отже, міське населення регіону відповідно до періодів становило у X ст. близько 5000 осіб, у XII – першій половині XIII ст. – майже 13000, у другій половині XIII – XIV ст. – більше 2500.

На основі проведених розрахунків можна простежити динаміку містотворчих процесів на досліджуваних теренах (табл. 2). Для періоду X ст. відоме одне ранньослов'янське місто, що становить 14,2% від загальної кількості, у XII – першій половині XIII ст. на теренах північної частини Буковини вже налічується чотири міста, що відповідає 57,2%. Після монголо-татарської навали міське життя поступово відроджується і виникає два нових міста, що становить 28,6%. Отже, у XII – першій половині XIII ст. у регіоні відзначається демографічний бум. Така ж ситуація у відсотковому вираженні простежується на всій території давньоруської держави, коли пік росту укріплених поселень припадає на XI – першу половину XIII ст. і становить близько 51% [12, 22]. При цьому, як вказує А. Куза, чітко виділяється кілька вогнищ своєрідного демографічного буму. У X–XI ст. – це Середнє Подніпров'я, а в середині XII–XIII ст. – Південно-

Західна і Північно-Східна Русь, верхів'я Дніпра, Західної Двіни та Понімання [12, 23–24].

Однак запропоновані цифри стосуються лише сприятливих років. Значний вплив на поледемографічні процеси мали кліматичні зміни, які відбулися протягом X–XIV ст. Посухи, повені, вимокання, вилягання урожаю, вимерзання озимини, приморозки, градобій, буревії, нашестя шкідників тощо в окремі роки різко знижували врожайність, що негативно позначалося на демографії місцевого населення. Як доведено науковцями, досить теплими й сприятливими для сільського господарства були IX–XII ст. – так званий малий кліматичний оптимум [3, 21]. Із 800 по 1200 рр. у Європі випадали рясні дощі, що теж сприяло розвитку землеробства та були теплі й м'які зими [4, 282]. Особливо багатоводними були X – перша половина XIII ст. У цей час відзначався великою водністю Дніпро, що підтверджується списком багатоводних років, наведених у давньоруських літописах. Від нього не відставав й Дністер. У 1129 р. у Подністров'ї пройшла велика злива **«Бысть вода велика потопаи люди и жито, и хоромы снесе»** [9, 293]. У 1164 р. у Галицькій землі після злив вода вийшла з Дністра і затопила значну місцевість. Унаслідок цього, подорожчали продукти, і, **«высть у них жатва дорога рамОно на тѹ зиму»** [9, 524]. У результаті повені на річці загинуло понад 300 чоловік: **«Внезапу въ одинъ день и в ночь поиде вода изъ Днѣстра велика и потопаи человекъ воле 300 иже воху пошан съ солю из Ѹдеча, и многы человекеы снимаху съ дrevѣ, и кола иже бѣ вода възметала, много же нини потопе»** [9, 524]. Необхідно відзначити, що систематичні повені завдавали шкоди місцевому населенню ще й у кінці XIX – на початку XX ст.

Друга половина XIII–XIV ст. науковцями називається другим малим льодовиковим періодом [3, 21]. У порівнянні з попереднім періодом у цей час збільшується кількість засух, морозів у кінці літа, частішають холодні зими з бурями, що доповнювалися епідеміями. У Галицько-Волинському літопису під 1283 р. записано: **«Зане бысть зима лта вельми, и учиниша всю землю пусту»** [7, 139]. У 1284 р зафіксовано **«Тое же зимы и в Лохохъ высть моръ великъ, изомре нхъ вещисленое множество»** [9, 895]. Як наслідок цих кліматичних аномалій майже в три рази збільшилося число голодних років. Як кількісно ці кліматичні умови вплинули на чисельність міського населення, на рівні сучасних знань і обмеженої писемної інформації важко сказати, але те, що вони негативно впливали на демографічні процеси, то висновок однозначний.

Також негативно впливали на приріст населення військові кампанії, що проходили на досліджуваній території. До таких можна віднести похід князя Володимира Великого на хорватів у 992 р., [9, 106]. Після руйнування столиці хорватів у с. Ревно (Джаврват) київський князь проводив політику переселення значних людських мас: хорватів в Подніпров'я, а полян на терени Галичини, в тому числі й Буковини. Це підтверджується археологічними матеріалами з пам'яток окресленої території. Багатим на військові події було XIII ст. Це і со-рокарічна смуга князівсько-боярських міжусобиць, що відбувалися тут після

смерті князя Ярослава Осмомисла, походи Данило Романовича, боярина Судислава Бернатовича на Понизя (1230, 1238), угорського королевича Бели на Галич і відхід через Буковину (1238). Найбільше завдала демографічних збитків навала монголо-татар у 1241 р. Вони кілька разів спустошували означену територію: хани Кидан, Бурі, Бучек (1241), Куремса (1252, 1253), Телебуга (1285). У результаті постійних військових дій населення Прут-Дністерського межиріччя скоротилося майже на 40%. Його щільність становила приблизно 0,9 особи на 1 км² [18, 91, табл. 6; 178].

Те, що пощадили татарські мечі і вогонь, стало здобиччю «глада и мора». Голодування й епідемії відзначалися на Русі протягом всього XIII–XV ст. Писемні джерела рясніють повідомленнями про засухи, голодні роки, морозні зими, дощові літа, епізоотії. Частина з цих природних аномалій можна й віднести до території північної частини Буковини. Так, у 1279 р. **«Голодъ бысть по всен землѣ, и в Роуси и Лохох и въ ↓твязеухъ»** [9, 879]. Науковці причиною голоду вважають засуху. Близькість території Польщі до досліджуваних теренів може свідчити про посуху й тут. У 1283 році була сувора зима. Як зазначено в літописах, хто виїжджав з міста Львова, той від морозу в дорозі помирав, тому що «зима люта и студена зело». В ту зиму померла в містах значна кількість людей, інші ж помирали в селах. В ту зиму в Польщі був сильний мор **«изомре все кони, и скоти, и овцѣ, все изомре, не встасо ничего»** [9, 895]. Під час облоги татарами міст Поділля, Волині і Польщі у 1283-1284 рр. серед обложених почалася епідемія, згадка про яку міститься лише в Іпатівському літопису. Судячи за ним, епідемія почалася в одному з обложених міст: **«выс моръ великъ изомре нхъ вещьисленое множество»**, а згодом в оточуючих селах, куди втікли міщани **«по отшествии беззаконныхъ Агаранъ»** [9, 895]. У 1286 р. руські князі разом із татарами зробили набіг на Польщу, де в цей час лютувала точно не описана епідемія, занесена з Франції і Богемії [5, 25]. У цьому поході могли брати участь й вихідці із території Північної Буковини.

У 1310 р. у польських хроніках відзначено, що у Польщі, Валахії і в німців були великі повені і голод [5, 69]. Ці аномальні явища продовжувалися до XV ст. Але найбільше місцеве населення, як і народи Східної та Західної Європи, потерпало від «Чорної смерті». Це була найсильніша пандемія зі всіх описаних в історії культурних народів. Уже в 1346 р. епідемія чуми «косила» населення Азії, Кавказу і Золотої Орди. **«Под восточною страню в Орде и в Орна чи и в Сарае, и в Бездеже и в прочих градах и странах бысть мор велик на люди»** [16, 217]. Чума була настільки сильною, що люди не встигали хоронити померлих. Наступного 1347 р. «Чорна смерть» досягнула території Східного Прикарпаття і забрала місцями до половини всього населення [2, 335; 14, 23].

Отже, розробка питань історичної демографії має важливе значення для розуміння містотворчих процесів на Русі. Як вказує П. Толочко, міста росли не тільки в ранній період свого існування, але й на стадії зрілого феодалізму не за рахунок власного демографічного потенціалу, а за рахунок населення землероб-

ської округи. Тому правильне розуміння соціально-економічної природи міста, причин його росту або занепаду багато в чому залежить від знання структури господарської округи, її економічного і демографічного потенціалу [26, 189].

Список використаної літератури

1. *Авербух М.С.* Законы народонаселения докапиталистических формаций (опыт исследования). москва: Наука, 1967. 208 с.
2. *Бергер Е.Е.* «Черная смерть». Средние века. 2004. Вып.65. С. 335–339.
3. *Борисенков Е.П.* Изменение климата и человек. москва: Знание, 1990. 64 с.
4. *Брукс К.* Климаты прошлого / Пер. с англ. москва: Изд-во иностр. лит-ры, 1952. 358 с.
5. *Бучинский И.Е.* О климате прошлого Русской равнины. ленинград: Гидрометеиздат, 1957. 144 с.
6. *Винокур І., Горішній П.* Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. Кам'янець-Подільський: Центр Поділлєзнавства, 1994. 362 с.
7. Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар / за ред. чл.-кор. НАН України М.Ф. Котляра. Київ: Наукова думка, 2002. 400 с.
8. *Довженко В.Й.* Землеробство древньої Русі до середини XII століття. К.: Вид-во АН УРСР, 1961. 268 с.
9. Ипатьевская летопись. Полное собрание русских летописей. (под редакцией А.А. Шахматова). Воспроизведено по изданию 1908 года. москва: Книга по Требованию, 2010. Т. 2. 638 с.
10. *Клюба Я.М.* До окремих аспектів демографії княжого Галича. Галич і Галицька земля. Збірник наукових праць. К.; Галич: Національний заповідник «Давній Галич», 1998. С. 140-144.
11. *Козюба В.К.* Історико-демографічна характеристика давньоруської сім'ї (за матеріалами історичних та археологічних джерел). Археологія. 2001. № 1. С. 29-41.
12. *Куза А.В.* Социально-историческая типология древнерусских городов X–XII вв. Русский город. москва: Наука, 1983. С. 4-36.
13. *Куза А.В.* Древнерусские города. Древняя Русь. Город, замок, село. москва: Наука, 1985. С. 51-66.
14. *Муравьев А.В., Самаркин В.В.* Историческая география эпохи феодализма (Западная Европа и россия в V–XVII в.). москва: Просвещение, 1973. 144 с.
15. *Нефедов С.А.* О демографических циклах в истории средневековой Руси. Клио. 2002. № 3. С. 193–203.
16. Никоновская летопись. Полное собрание русских летописей. Ре-принт издания 1901 года. москва: Книга по Требованию, 200. Т. 12. 272 с.
17. *Петрашенко В.О.* Давньоруське село за матеріалами поселення в Канівському Подніпров'ї. Археологія. 1999. № 2. С. 60-77.
18. *Полевой Л.Л.* Очерки исторической географии Молдавии XIII–XV вв. Кишинев: Штиинца, 1979. 202 с.

19. *Попов Г.Г.* Реконструкция исторической демографии Киевской Руси по «Поверсти временных лет». Историко-экономические исследования. 2009. Т. 10. № 3. С. 65–78.
20. *Рудницький О.П.* Исторична еволюція чисельності населення України у світі теорії демографічного переходу. Демографія та соціальна економіка. 2020. № 3 (41). С. 3–16.
21. *Тимощук Б.А.* Восточнославянская община VI X вв. н. э. москва: Наука, 1990. 192 с.
22. *Тимощук Б.А.* Восточные славяне: От общины к городам. москва: Изд-во мгу, 1995. 261 с.
23. *Тихомиров М.Н.* Древнерусские города. москва: госполитиздат, 1956. 478 с.
24. *Толочко П.П.* Исторична топографія стародавнього Києва. К.: Наукова думка, 1970. 220 с.
25. *Толочко П.П.* Древний Киев. К.: Наукова думка, 1983. 327 с.
26. *Толочко П.П.* Древнерусский феодальный город. К.: Наукова думка, 1989. 256 с.
27. *Шекун О.В., Веремейчик О.М.* Давньоруське поселення Ліскове. Чернігів: РВК «Деснянська думка», 1999. 184 с.
28. *Штыхов Г.В.* Проблемы генезиса городов Полоцкой земли. Древнерусский город. Материалы Всесоюзной археологической конференции, посвященной 1500-летию города Киева. К.: Наукова думка, 1984. С. 154-156.